

A JOGTUDAT-KUTATÁSOK ELMÉLETI KÉRDÉSEI*

H. SZILÁGYI István
habilitált egyetemi docens (PPKE JÁK)

Zlinszky János emlékére

„A legitimitás az érték. Érték, melyet azonban csak a szuverén közösség egybehangzó tudata érvényesíthetne, ha ilyen volna neki. E jogtudat, ezen elkötelezettség hiányán pedig nem segít sem a Köztársaság Elnökének erkölcsi tartása, sem az Alkotmánybíróság tevékenysége. Ezen öntisztulási-öntudatosodási folyamaton, akár saját kárára, a társadalomnak át kell, legalább is jelentős többségében, esnie. Minél előbb, annál hamarabb lesz jogállam, és annál hamarabb érnek be annak értékes gyümölcsei mindnyájunk üdvére.”¹

Érdekes feladat lenne Zlinszky János idézett sorainak jelentését a politikai és jogászai elit köreiből negyedszázaddal a rendszerváltást követően a jogállam fogalma, szerepe és értéke körül ismét fellángoló viták² összefüggésében értelmezni. A jelen szerző azonban készséggel átengedi ezt a vitában gyakorta – s esetenként egészen ironikus módon – személyesen közvetlenül is érintett, magukat a kérdés szakértőinek tudó résztvevők számára. E helyett – tudományos érdeklődését követve – inkább a fentiekben említett „jogtudat”, méghozzá a magyar társadalom jogtudatának szociológiai vizsgálatára kíván összpontosítani az alábbi tanulmányban.

* A tanulmány a magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés OTKA kutatás (OTKA K 105552) keretében készült és az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés színvonalának emelését célzó programjai keretében valósult meg.

¹ ZLINSZKY János: Alkotmány, alkotmányvédelem, alkotmánybíróság. In: ZLINSZKY János: *A XII táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 578.

² A szembenálló vélemények jelzéseként lásd FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – USZKIEWICZ Erik – NAVRATIL Szonja: *Technika vagy érték a jogállam?* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012.; VARGA Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, Századvég, 2015.

1. Bevezetés

A következő eszmefuttatás³ célja egyrészt a jogtudattal kapcsolatos elméleti kérdések áttekintése, másrészt egy fogalmi tisztázás, mely segítheti a jelenség empirikus kutatások számára való konceptualizálását. Ugyanakkor ez utóbbi fogalom-meghatározásra tett javaslat az elmúlt fél évtizedben ismét megélenkülő hazai empirikus jogtudat-vizsgálatok összehangolását is szolgálni kívánja.

Ami a kifejtés mikéntjét illeti, az elemzés elsősorban a jogtudat elméleti aspektusainak azonosítására törekszik, s az egyes vonatkozásokban megjelenő elméletek és empirikus kutatási eredmények csak szórványos, példálózó jellegű utalások formájában kerülnek említésre. A vázolt problématerképhez tehát nem kapcsolódik a szakirodalom rendszeres áttekintése. A jelésszerűen előforduló hivatkozásokat viszont igyekeztem lehetőleg a magyar kutatásokból venni,⁴ s a külföldi szerzőkre csak néhány olyan elméleti probléma kapcsán utalok, ahol ez elkerülhetetlennek látszik. E választás oka az, hogy a tanulmány így hozzájárulhat annak megvilágításához is, hogy a hazai kutatások a problémakomplexum mely területeit érintették vagy fedték le, s melyek maradtak eddig figyelmen kívül. Szintén mellőzésre kerül a hazai kutatások módszertani kérdéseinek vizsgálata mint ami a jelen elemzés érdeméhez csak lazábban kapcsolódó problémakör.

2. A jogtudat két szintje

A fogalmi analízis kiindulópontjául a jogtudat egyéni és társadalmi szintjének megkülönböztetése kínálkozik. Ezt a distinkciót – természetesen az uralkodó marxista társadalomtudomány, s közelebről a marxista jogelmélet fogalmi kereteire tekintettel – az 1970-es években dolgozta ki a hazai jogszociológia,⁵ ami részben magyarázza, hogy az egyénivel szembeállított „társadalmi” bizonyos fokig meghatározatlan maradt. Ennek oka az volt, hogy bár a kutatók számára világos volt, hogy a társadalmi rétegződésnek nagy jelentősége van a szocialista társadalom viszonyai között is, de a politikai ideológia szintjén vágyott „osztálynélküli társadalom” képzete, valamint a hagyományos közösségek lerombolásának, illetve a spontán csoportképződés akadályozásának

³ A jelen tanulmány első formájában „A jogtudat-kutatások elméleti kérdései” címmel a *Jogtudat-kutatások Magyarországon*, a PPKÉ JÁK Jogbölcséleti Tanszék Jogszociológiai kutatócsoportja és a MTA TK Jogtudományi Intézet Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja közös rendezésében tartott tudományos szimpóziumon (Budapest, 2015 november 4.) [a továbbiakban: *JKM*] tartott előadásként hangzott el. Köszönettel tartozom Fleck Zoltánnak, Frivaldszky Jánosnak, Gajdusчек Györgynek, Fekete Balázsnak és Róbert Péternek az előadáshoz fűzött értékes megjegyzéseikért és javaslataikért.

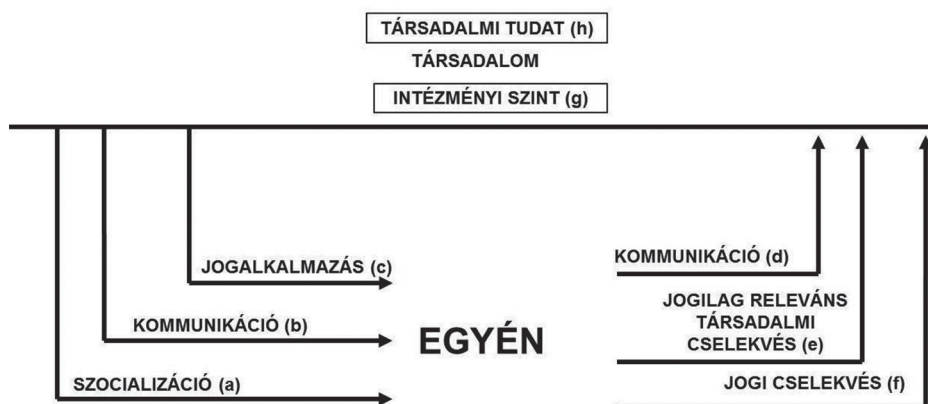
⁴ A hazai jogtudat-kutatások áttekintésekor a szocializmus korszakára vonatkozóan elsősorban a Fekete Balázssal közös kutatásunkra, míg a rendszerváltást követő korszakot illetően elsősorban Gajdusчек György és Vinnai Edina összefoglalásaira támaszkodtam. FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. Iustum Aequum Salutare*, X. 2014/4. 5–40.; GAJDUSЧEK György: *Jogtudat-kutatások a rendszerváltást követően. Előadás JKM*; VINNAI Edina: *Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat*. http://www.uni-miskolc.hu/~wwwjuris/JOGSZOCIOLOGIA_EA_EGYBEN.pdf 14–24., különösen 24–29.

⁵ Ld. SAJÓ András: *Jogi nézetek az egyéni tudatban. Állam- és Jogtudomány*, 1976/3.

tényleges politikai gyakorlata egyaránt abba az irányba hatott, hogy a „társadalmi” szint fogalmát az „össztársadalmi”, vagyis az állami szinttel azonosítsák. Az egyéni és társadalmi szint elválasztása tehát egyúttal kimondatlanul azt a képet sugallta, hogy az egyén minden további közvetítő csoport közbejötté nélkül, közvetlenül kapcsolódik a társadalmat képviselő államhoz.⁶ Az egyénnek a társadalomhoz mint legátfogóbb csoporthoz való kapcsolata fenti megközelítésének túlzottan leegyszerűsítő voltával valójában már akkor tisztában voltak a kutatók, a jelen fejtegetésünk szempontjából azonban azt elfogadhatjuk kiindulópontként azzal a fenntartással, hogy a gondolatmenet későbbi részében még felbontjuk e szimplifikált viszonylatot.

A jogtudat társadalmi szintjével kapcsolatban viszont még egy további pontosításra is szükség van. Látnunk kell, hogy a jogtudat társadalmi szinten másképpen kapcsolódik a (politikai) közösséget mint egészet képviselő intézményi réteghez – amit szokásosan az állammal vagy a kormányzattal azonosítunk –, mint az egyéni jogtudat az egyénhez mint társadalmi és pszicho-fizikai realitáshoz. Szemben az egyénnek a saját jogtudatához való kapcsolatával, az állam egyáltalán nem kizárólagos hordozója és alakítója a társadalmi jogtudatnak. Míg az egyén viselkedéséből elvileg rekonstruálható jogtudata, addig az állami szervek „tevékenységéből” nem következtethetünk a társadalom jogtudatára minden vonatkozásban, mivel ez utóbbi sokkal tágabb jelenségekört foglal magában és sokkal komplexebb összefüggésben áll az államként azonosított intézményi réteggel. E problémára azonban a későbbiekben még visszatérünk.

Vessünk most egy pillantást az egyén és társadalom kölcsönhatására, amelynek az elemzés számára elkülönített aspektusait az 1. ábra mutatja.

⁶ E problémáról ld. H. SZILÁGYI István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. In: PÉNZES Ferenc – RÁCZ Sándor – TÓTH-MATOLCSI László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Debrecen, DUP, 2011. 324–337.

A társadalomtól az egyén felé haladva tehát három hatásnyalábot vagy mezőt különíthetünk el a vizsgáldások e kezdeti fázisában: a szocializációt (1a), a kommunikációt (1b) és a jogalkalmazást (1c). Az egyéntől társadalom irányába mutató hatások között pedig ismét a kommunikáció (1d), valamint a jogilag releváns társadalmi cselekvések (1e), illetve a kifejezetten jogi cselekvések (1f) mezeit érdemes elválasztanunk. A társadalmi szinten pedig – a fenti fejtegetetésnek megfelelően – el kell különítenünk az intézményi réteget (1g) és a társadalmi jogtudatot (1h).

Ad 1a. A szocializáció társadalomlélektanban használatos fogalmát itt némileg szűkebb értelemben használjuk. Egyrészt eltekintünk a tanulási folyamat alapvetően interaktív jellegétől, vagyis a nevelés folyamán a nevelt viselkedésének a nevelőre gyakorolt visszahatásáról, noha Seneca óta tudjuk: *homines cum docent, discunt*. Másrészt, bár a szociálpszichológiában az élethosszig tartó tanulás elképzelésének elfogadásával párhuzamosan egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kutatók a társadalmi tanulás felnőttkori szakaszának, illetve a re-szocializáció és az „átnevelés” problémáinak, számunkra a társadalmi nevelés a fiatal felnőtt kora, a szilárd egyéni identitás kialakulásával záruló első szakasza lényeges. Ez utóbbi megfontolás alapja az, hogy a jogi szocializáció felnőttkori szakaszában döntően a jogról való ismeretek és tapasztalatok a személyiség kognitív szférájában zajló felhalmozása és feldolgozása játszik szerepet, amit azonban modellünkben külön kiemeltünk a társadalmi kommunikáció és a jogalkalmazás hatásmezőjének nevesítésével.

A társadalmi nevelésnek az identitás elnyeréséig tartó szakaszában a jogi szocializáció folyamata nem válik el világos határokkal a nevelés más aspektusaitól, különösen a születéstől a pubertásig tartó korai korszakban, melyben a személyiségnek a tekintély és a szabályok különféle társadalmi megjelenési formáihoz való érzelmi és akarati elemei formálódnak. A pubertást követő periódusban a személyiségfejlődés menetében aztán fokozatosan válik meghatározóvá a kognitív szféra, s ezzel párhuzamosan válnak egyre differenciáltabbá és gazdagabbá a jogi autoritásokról és a jogszabályokról szóló ismeretek, s egyúttal egyre reflektáltabbá és kritikusabbá a hozzájuk való érzelmi és morális viszonyulás. Míg a szocializáció korai szakaszának legfontosabb ágense a család, addig a későbbiekben az iskola, a kortárs csoport és – napjainkban egyre növekvő mértékben – a média hatása lesz meghatározó.

A társadalomlélektani kutatásokban két alapvető elméleti megközelítés alapján történtek kísérletek a jogi szocializáció jelenségeinek értelmezésére és empirikus felderítésére. Az 1970-es években a Jean Piaget munkásságára épülő „kognitív fejlődés” irányzat alapjait Lawrence Kohlberg és June L. Tapp kutatásai fektették le. Ugyancsak nagyjából ebben az időben formálódott a Ronald L. Akers és Albert Bandura nevével fémjelzett „társadalmi tanulás” elmélete is. Míg az előbbi főként a személyiség kognitív fejlődésének belső dinamikáját, addig az utóbbi a külső, társadalmi hatások jelentőségét hangsúlyozta a szocializáció elméleti modelljében. A két irányzat közötti közvetítés, illetve azok elemeinek kombinálása jegyében kidolgozott „integrált szemlélet” pedig az 1980-as években Ellen S. Cohn és Susan O. White műveiben jelent meg először.

Az elmúlt fél évszázad során a jogi szocializáció kutatói számos, a jogtudat jelenségével összefüggő jelenség elméleti megragadását célzó fogalmat és teoretikus össze-

függést tártak fel, valamint széles körben folytattak empirikus kutatásokat, amelyek a jogpolitika és a joggyakorlat számára is fontos eredményeket produkáltak.

Az előbbi körben említhetjük a jogismeret és a „jogértés” (*legal reasoning*) kognitív mozzanatainak fogalmi elkülönítését az érzelmi motivációktól és értékelő jellegű attitűdöktől, valamint a jog használatának képességétől (jogi kompetencia), továbbá a jogtudat alakulásának fázisait és belső összetettségét, az ágensek és a nevelés alanyai közötti interakciók természetét feltáró elméleti konstrukciókat.

A gyakorlati jelentőséggel bíró empirikus kutatási témák között említhetjük például a jogértés és a jogi kompetencia fejlődésének vizsgálati eredményeit, amelyek muníciót adhatnak a büntethetőség korhatárának megállapításáról, illetve a kiskorúak jogi eljárásba (pl. tanúként) való bevonásáról folyó jogpolitikai vitákhoz. Szintén tanulságosak a jogi ismeretek és joggal kapcsolatos érzelmi beállítódások kialakításában az iskola és a média szerepének felmérése során született eredmények, amelyek hasznosíthatók (lennének) a tantervek és műsorpolitikák jogi nevelést segítő fejlesztése érdekében.

A jogi szocializáció problémaköre a hazai jogszociológiában az 1970-es évektől napjainkig mind elméleti,⁷ mind az empirikus kutatások⁸ vonatkozásában kultivált kutatási terület, amelyen a napvilágot látott eredményeknek időnként – ha ritkán is – voltak (és remélhetően lesznek) gyakorlati konzekvenciái.

Ad Ib. A kommunikációnak a társadalmi szint felől az egyén irányában működő vetületét tekintve az első megjegyzésünk természetesen, hogy az interakció másik – a kormányzat felől nézve: *feed back* – irányát az általunk javasolt modellben ugyancsak különválasztottuk (1d), melynek tárgyalására alább kerítünk sort. A most vizsgálandó viszonylatban tehát elsősorban az állami intézmények által a tömegtájékoztató különféle csatornáin keresztül az állampolgárok felé küldött, jogról szóló információk áramlására gondolunk. Tartalmilag ez felöleli a tételes jogi szabályok kihirdetésétől és közzétételétől kezdve, a bírósági döntések megismerhetőségén át, a jogalkotó

⁷ Az elméletépítés szempontjából elsőként Sajó András foglalkozott behatóan a jogi szocializáció kérdésével. Az 1980-ban megjelent *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című könyvében ismertette a „kognitív fejlődés” irányzata által kidolgozott koncepciót. Az 1990-es években a Kohlbergi elmélet kritikája és az alternatív teoretikus irányokban való tájékozódás szempontjából jelentősek volt Vajda Zsuzsanna és Váriné Szilágyi Ibolya kutatásai. Váriné a 2010-ben publikált monográfiájával a hazai kutatások meghatározó szaktekintélyévé vált. Ld. SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.; VAJDA Zsuzsanna: Az erkölcsi ítélet fejlődésének kutatása Piaget és Kohlberg után. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1999/3. 283–357.; VÁRINÉ Szilágyi Ibolya: *Jogtudatról – alulnézetben*. Budapest, l’Harmattan, 2010. Az elméleti fejlemények legfrissebb áttekintésére ld. PINCZÉS-PRESSING Zsuzsanna – FÜLÖP Márta: A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat. In: HUNYADY György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog pszichológiája. A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös, 2013.

⁸ Már a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára 1975–76-ban lefolytatott kutatás kérdőívében szerepeltek a válaszadók neveltetésére vonatkozó kérdések, de a jogi szocializációra összpontosító első kutatást Léderer Pál és Sajó András végezte tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának tanulóit, elérhető szüleik és tanáraik körében 1982-ben. Az 1990-es évektől Váriné kutatta az általános- és középiskolás fiatalok jogtudatának alakulását. Ld. SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.; LÉDERER Pál – SAJÓ András: *Kutatási összefoglaló a jogi szocializáció vizsgálatáról*. Kézirat. Budapest, 1984.; VÁRINÉ i. m.

és jogalkalmazó szervek felépítésére és működésére vonatkozó információkig a joggal kapcsolatos ismeretek rendkívül változatos körét. A kommunikáció folyamata szempontjából pedig alapvetően a közvetett és egyirányú kommunikáció közismert problémái merülnek fel a jogi információkhoz való hozzáférés biztosítása – a jogállam és a jogbiztonság feltételeként, illetve a jogi nevelés és az esetleges „jogi propaganda” eszközeként –, az információk szelekciója, sőt az esetleges dezinformáció, manipuláció lehetőségének vizsgálatakor. Ráadásul ezek a kérdések a különböző médiumok – nyomtatott sajtó, rádió, mozgóképfilm, televízió, internet stb. – információs szerkezetének és hatásmechanizmusainak összefüggésében még komplexebb formát öltenek.

Ugyanakkor látni kell, hogy a kommunikáció eleme valójában az általunk kiemelt összes aspektusban megjelenik valamilyen formában. Például a jogi nevelésben – mint arra fentebb utaltunk – a média lényeges ágens-együttesként tűnik fel. A felek közötti kommunikáció természetesen szintén fontos mozzanata jogalkalmazásnak, miként az nyilvánvaló az egyéni vélemény kifejezése, illetve a jogi vagy jogilag releváns egyéni társadalmi cselekvések esetében is. E megfontolásra tekintettel válik világossá, hogy az általunk most kiemelt empirikus kutatások csupán szűk területét képezik a kommunikáció jogban játszott szerepének feltárására irányuló elméleti és tapasztalati kutatások tágas mezejének.

Az 1960-as–80-as években többek között Jürgen Habermas, Niklas Luhmann, Günther Teubner, Jacques Derrida és Jean Baudrillard munkássága állította az európai társadalomelméletben a kommunikáció jelenségét a kutatások homlokterébe. Az 1990-es években David Nelken a „jog mint kommunikáció” (*law as communication*) kutatási mezejének kijelölésékor igyekezett ezt az európai társadalomelméleti hagyományt szintetizálni az angolszász jogtudomány 1980-as évektől izmosodó új irányával, elsősorban a „jog és nyelv”,⁹ valamint a „jog és irodalom”¹⁰ törekvéseivel. Az empirikus jogszociológiai kutatásokra azonban ezek a társadalomelméleti, jogelméleti eredmények csupán évtizedes késéssel, s gyakran inkább a módszertani megfontolások kerülőútjain keresztül hatottak. Így a bennünket most közelebből érintő terület – a jog társadalmi kommunikációja – tapasztalati vizsgálata is a jogszociológián belül az 1960-as években kialakult úgynevezett KOL-kutatások (*Knowledge and Opinion about Law*) tematikájába illeszkedett, melynek elméleti hátterét a kortárs politikai szociológia, szociálpszichológia és kommunikáció-elmélet középszintű teóriái képezték.

Hasonló képet fest a hazai kutatás helyzete is, leszámítva a további megkérdőjelezést és töredezettséget: a társadalomelmélet német hagyományának recepciója zajlott le legkorábban, már az 1990-es években,¹¹ míg a francia vonulat befogadása még napjainkban is folyamatban van. A „jog és irodalom” irányzata szintén a ’90-es években kezdett

⁹ A „jog és nyelv” nemzetközi fejleményeinek legfrissebb áttekintésére ld. VINNAI Edina: *Jog és nyelv – nyelv és jog*. In: FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös, 2015. 65–114.

¹⁰ A külföldi fejlemények ismertetésére ld. NAGY Tamás: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben*. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXIII, Fasc. 15*. Szeged, 2003.; H. SZILÁGYI István: *Jog és irodalom*. (Habilitációs előadás). *Iustum Aequum Salutare*, VI. 2010/1. 5–27.

¹¹ Ebben a vonatkozásban kiemelkedő jelentőségű volt Pokol Béla, Karácsony András és Cs. Kiss Lajos munkássága. Ld. POKOL Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Gondolat – Felsőoktatási Koordinációs Iroda,

meghonosodni,¹² míg a „jog és nyelv” területén csak jóval az ezredfordulót követően kezdődtek meg a kutatások.¹³ Ezeknek az elméleti irányoknak a Nelken által javasolt szintézise pedig eddig meg sem fogalmazódott a hazai elméleti jogtudomány művelői körében.

Mindezekről az elméleti erőfeszítésektől ugyancsak függetlenül kezdődtek meg az 1960-as évek végétől a magyar jogszociológiában és kriminológiában a média jogismeretet,¹⁴ illetve a joggal kapcsolatos attitűdöket befolyásoló, s gyakran ellentmondásos hatásának vizsgálata. Az 1970-es és '80-as években a „jogi propaganda” eszközének tekintett televíziós műsorok hatásának vizsgálata ígéretes folytatása volt e problémakör kutatásának,¹⁵ azonban a következő évtizedben – összefüggésben a hazai jogtudat-kutatások 1980-as évek közepétől tapasztalható lendületvesztésével – gyakorlatilag megszakadtak az ez irányú tapasztalati vizsgálatok. Csak az ezredfordulót követően indultak újra – s egymástól nagyrészt függetlenül – az idevágó kriminológiai¹⁶ és jogszociológiai kutatások.¹⁷

Ad 1c. A jogalkalmazás az egyéni jogi cselekvések (1f) mezejével állítható párba, s a kettő együtt fedi le a hagyományos felfogás szerinti jogérvényesülés – jogalkalmazás és jogkövetés – területét. A jogalkalmazás hatásnyalábjába tehát elsősorban a hatóság által *ex officio* kezdeményezett eljárásokat fogja át, míg az egyéni, állampolgári jogérvényesítés esetei kerülnek az egyéni jogi cselekvésekként nevesített körbe. Erősen leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az előbbibe tartoznak a közigazgatási, rendészeti, bűnüldözői, valamint a büntető igazságszolgáltatási tevékenységek, míg az utób-

1991.; Uő: *Társadalomtudományi trilógia I–III*. Budapest, Századvég, 2004–2006.; Cs KISS Lajos – KARÁCSONY András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoetikus felépítettsége*. Budapest, ELTE ÁJK, 1994.

¹² A „jog és irodalom” területén folyó legjelentősebb kutatások Kiss Anna, Nagy Tamás és a jelen szerző nevéhez fűződnek. Ld. KISS Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök*. Budapest, Publicitas Art Kft., 2008.; NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2010.; H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom*. Szeged, SZTE ÁJK Összehasonlító Jogi Intézet, 2010.

¹³ A „jog és nyelv” hazai kutatásában úttörő munkát végez a Szabó Miklós által szervezett Miskolci Egyetemen működő kutatócsoport. Vö. SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, Bibor, 2010.; SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Bibor, 2015.

¹⁴ Már a hazai KOL-kutatások kezdetét jelentő, Kulcsár Kálmán által vezetett, 1965-ös jogismeretre vonatkozó kérdőív is tartalmazott a „média-fogyasztásra” mint ismeretforrásra vonatkozó itemeket. Vö. KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967.

¹⁵ Ld. DANKÁNICs Mária – ERDŐSI Sándor: *A „Kék Fény” közvéleménye. Egy közönségkutatás tapasztalatai*. Budapest, MRT TK, 1974. VI. 8.; NEMÉNYI Mária – SAJÓ András: *Levelek a tv „Jogi esetek” c. műsorához. Állam- és Jogtudomány*, 1984/2. 208–244.

¹⁶ Ld. pl. a 2005-ben tartalomlelemzéses módszerrel végzett kutatást. BARABÁS Tünde – GYURKÓ Szilvia – VIRÁG György: *Média és igazságszolgáltatás. Kriminológiai tanulmányok*, 43. 2006. 11–38.

¹⁷ Ld. például Kulcsár-féle kérdőív 2015-ös újra-kérdésését. GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: *Changes in the knowledge about the law in Hungary in the past half century. Sociologija*, 57:(4) Paper 636. (2015); [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015a)]; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: *A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján. Pro Futuro*, 2015/1. 11–28. [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015b)]; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: *A jogismeretet befolyásoló tényezők elemzése. Pro Futuro*, 2015/2. 71–95. [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015c)]

bírá a magánjogi akciók és a polgári jogi bírászkodás működése. Közelebbről nézve persze világos, hogy a modern jogrendszerekben számos olyan intézmény és eljárás működik, melyekben az *ex officio* hatósági eljárás szorosan összekapcsolódik az egyéni jogérvényesítés aktusaival – mint az nyilvánvaló például a hatósági engedélyezési eljárásokban, vagy a különféle közvetítői, békéltetői fórumok működése esetén –, így a jogalkalmazás és az egyéni jogi cselekvések elválasztása csak viszonylagos lehet.

A KOL-kutatások a múlt század utolsó évtizedeiben megerősítették a hagyományos doktrína feltevéseit, amennyiben tapasztalatilag kimutatták, hogy a jogalkalmazás során szerzett jogi tapasztalatok jelentősen befolyásolják mind az egyéni jogismeret szintjét, mind pedig a jogról kialakult vélekedéseket. A jogalkalmazás egyéni jogtudatra való – elsősorban a tényleges jogkövetés szempontjából vett – hatásának értelmezésére két teoretikus megközelítés alakult ki, melyek napjainkban is meghatározó befolyással bírnak. Az egyik a jog gazdasági elemzésének irányzata, melynek a hazai jogtudományban talán legismertebb képviselője Richard Posner. Az irányzat átfogóbb elméleti hátterét a racionális döntések elmélete adja, s a jogalkalmazás működésének leírását és értékelését pedig abból az egyszerű téziszből kiindulva végzi, hogy a megfelelő kiszámíthatósággal és hatékonysággal működő jogalkalmazás „olcsóbbá” teszi a jogkövetést, és „megdrágítja” a jogsértést vagy a jog elkerülésének lehetőségeit.¹⁸ A másik, a társadalomlélektanra alapozó megközelítés legismertebb tekintélye Tom R. Tyler. E perspektívából szemlélve a jogalkalmazás egyéni jogtudatot befolyásoló szerepe a szocializáció korábbi fázisaiban kialakult jog iránti tisztelet, bizalom – a legitimitás – megerősítésében vagy éppen meggyengítésében ragadható meg. Míg a jog gazdasági elemzése a jogalkalmazás kapcsán a jogsértő vagy jogkerülő magatartásokat költségessé – ezért a racionális mérlegelés szempontjából nemkívánatossá – tévő szankció-rendszerre összpontosít, addig a szociálpszichológiai megközelítés a jogalkalmazás igazságosságát, azonban belül is az eljárási igazságosság, a *fair play* fontosságát emeli ki.

E két alapvetően makrószintű elmélet inspirálta kutatásokon kívül meg kell emlékeznünk azokról a törekvésekről, amelyek főként a jogi antropológia – az 1960-as–’80-as években az Egyesült Államokban Sally Falk Moore és Laura Nader munkássága nyomán kibontakozó – fejleményeiből merítenek.¹⁹ E kutatások homlokterében a jogalkalmazás során keletkező jogi tapasztalatok létrejöttének megértése áll, és a jogalkalmazó fórumok mint „fél-autonóm társadalmi mezők” működésének mikro-szociológiai elemzésére koncentrálnak.

Noha a magyar elméleti jogtudomány már az 1980-as évektől igyekezett tájékozódni a jog gazdasági elemzésének lehetőségeiről,²⁰ s az irányzat eredményeinek recepciója újabb lendületet vett az ezredfordulót követően, a jogalkalmazás szociológiai vizsgálá-

¹⁸ A jog gazdasági elemzésének irányzatáról, illetve a jogszociológiai kutatásokkal való összefüggéséről ld. CSERNE Péter: *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól*. Budapest, Gondolat, 2015.

¹⁹ A jogi antropológia eredményeinek bemutatására ld. H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.

²⁰ Vö. HARMATHY Attila – SAJÓ András: *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK, 1984.

ta szempontjából mindeddig kevés hozadéka volt mindennek.²¹ Jelentősebb kutatások zajlottak viszont a Tyler-féle szociálpszichológiai megközelítés jegyében az „intézményi bizalom” témájában.²² Miután a jogi antropológia magyar jogtudományban való meghonosítása – a ’90-es évek biztató kezdeteit²³ követően – kudarcot vallani látszik, az ehhez kapcsolható empirikus kutatások is elszigeteltek maradtak.²⁴

Ad ld. Zárójelben hagyva most az egyéni jogtudat problémakörét, ezzel elérkeztünk az egyéntől a társadalmi szint felé irányuló hatások számbavételéhez, és ennek körében az egyéni kommunikáció jelenségéhez. A fogalomtisztázás felé tett első lépés alighanem annak a triviális összefüggésnek a megvilágítása lehet, hogy különbség van a között, amit az emberek gondolnak, mondanak, és amiként cselekednek. A jogról való egyéni megnyilvánulás tehát nem feltétlenül tükrözi azt, amit az illető valóban gondol a jogról, és még kevésbé lehet következtetni abból arra, hogy hogyan fog cselekedni egy adott helyzetben. Ebből a belátásból két fontos következtetés adódik a jogról való egyéni megnyilatkozások vonatkozásában.

Az egyik, hogy a jogról való vélekedés – amiben szükségszerűen együtt jelennek meg valamilyen arányban a jogra vonatkozó tárgyi ismeretek és a jog értékelésének elemei – közlésével az egyén a társas lét szférájába lép, vagyis az egyéni jogi kommunikációnak politikai implikációi vannak. A jogról való vélemény megfogalmazásával és kinyilvánításával az egyén belép a közvéleménynek – Gabriel Almond és Sydney Verba kifejezésével élve – az állampolgártól a kormányzat felé, „felfelé” áramló folyamatába, egyúttal részesévé válik a politikai kultúra formálásának. A jogtudat – vagy az alább általunk javasoltak szerint: a jogi kultúra – és a politikai kultúra szoros összefüggése tehát már az egyéni kommunikáció szintjén is világossá válik.

Másfelől a fenti megfontolásoknak egyfajta módszertani óvatosságra kell inteniük a kutatókat: az egyéni jogtudat vizsgálata szempontjából nem feltétlenül megbízható egyedül a vizsgált személy véleményét kérni²⁵ anélkül, hogy megkísérelnénk megfigyelni tényleges viselkedését. Ebből adódik, hogy e területen különösen fontosak a mikro-szociológiai vizsgálatok.

Ezt a következtetést támasztja alá az is, ha számításba vesszük az egyéni szintű kommunikáció interaktív természetét, ami viszont túlmutat a modell-építésünk e

²¹ Noha itt érdemes megemlítenünk Gajdushek György kutatásait, melyek ugyan közvetlenül nem kapcsolódnak a jog gazdasági elemzésének elméleti megközelítéséhez, de mégis rokoníthatóak azzal, lévén, hogy a hatósági szankció-alkalmazás problémáira koncentrálnak. Ld. GAJDUSHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről*. Budapest, KSZK-MKI, 2008.

²² Ld. BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum–MTA TK Politikatudományi Intézet, 2016.

²³ Ld. H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai*. Budapest, Osiris, 2000.

²⁴ A jogalkalmazás antropológiai vizsgálata kapcsán az egyetlen fontosabb kutatás: LOSS Sándor – H. SZILÁGYI István: „A cigány per”. *Beszélő*, VI. évf. 2001/IV. 94–100.

²⁵ Különösen a survey-típusú, kérdőíves vizsgálatok esetében merül fel élesen ez a probléma: a megkérdezett nem azt válaszolja, amit gondol egy bizonyos kérdésről, hanem azt, amit úgy véli, hogy általában „elvárható”, „politikailag korrekt” stb.

fázisán, hiszen a társadalmi élet „földszintjén” zajló diskurzusok vizsgálatánál nem tekinthetünk el a kontextust adó strukturális elemek – társadalmi rétegződés és csoportképződés, szervezeti formák, társadalmi mezők – vizsgálatától sem.

Az egyéni jogi kommunikáció nemzetközi kutatásai szempontjából nagyon jelentősek voltak az 1980-as évektől megélénkülő, jogi antropológiai indíttatású Egyesült Államokbeli kutatások. A hazai jogszociológia '70-es évek végén már számot vetett a fent jelzett elméleti kérdésekkel,²⁶ de az egyéni jogi kommunikáció mikro-szociológiai vizsgálatai – kezdetben a csoport-kutatások ideológiai akadályai, később a jogi antropológia félbeszakadt recepciója folytán – mindmáig váratnak magukra.

Ad 1e. A jogilag releváns társadalmi cselekvések körében mindjárt érdemes elkülönítenünk a jogsértő magatartásokat és a jog elkerülését célzó cselekvéseket. A jogsértések formái és – ami a jogtudat-kutatás szempontjából még fontosabb – a mögöttük álló motivációk tekintetében igen változatosak lehetnek. Az egyik szélsőségeként említhetjük a joggal való tudatos, politikailag vagy erkölcsileg motivált, nyílt (de erőszakmentes), demonstratív szembe fordulás, a polgári engedetlenség esetét. A másik véglet lehet, mikor a jogsértés oka egyszerűen a jog nem ismerete (*ignorantia iuris*). Ezek közzé helyezhető a „jogtól való elidegenedettség”, az ésszerű mérlegelés, az érzelmi befolyásoltság, a „szándék” vagy az „akarat hibája” – illetve ezek valamilyen kombinációja – folytán bekövetkező jogsértő magatartások nehezen áttekinthető tömege, amiben az egyes jogágak felelősségi-rendszerei igyekeznek dogmatikai szinten „rendet vágni”.

A jogsértések mögött álló tudati tényezők vonatkozásában nem alakult ki a nemzetközi irodalomban sem átfogó, középszintű elmélet, hanem a KOL-kutatások a jognak való engedelmség korábban bemutatott elméleti irányainak – a szociálpszichológiai, illetve a racionális döntések teóriájának – valamilyen derivátumaira támaszkodva, az egyes jogágak felelősségi-rendszeréhez igazodva vizsgálták ezeket. E kutatásokban – morális és politikai súlyára tekintettel – természetesen a kriminológia játssza a vezető szerepet, s a jogsértések motívumainak tapasztalati feltárása és elemzése jóval szerényebb figyelmet kap a polgári és a közigazgatási jog terén. Hasonló helyzet alakult ki a hazai jogtudományban is,²⁷ hozzátéve ehhez, hogy a jogalkotás és a *policy making* hatékonyságának növelése érdekében az utóbbi időben a polgári és a közigazgatási jog terén is egyre gyakrabban merül fel igényként, hogy empirikus vizsgálatokkal kísérleljék meg megbecsülni a szabályozás alanyainak várható reakcióit.²⁸

²⁶ Ld. SAJÓ (1980) i. m.

²⁷ A kriminológia terén az egyik első kutatásként ld. VÍGH József – TAUBER István: A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái. In: SZÜK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111. Az ezredfordulót követően pedig pl. KEREZSI Klára: Vélemények a bűnről és a büntetésről – egy lakossági attitűdvizsgálat tapasztalatai. *Kriminológiai tanulmányok*, 43. 2006. 203–240. A családjog vonatkozásában Boros László és Sajó András 1976–77-ben, reprezentatív mintán végzett kutatást: BOROS László: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában*. / SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. A közigazgatási jog terén ld. GAJDUSCHEK (2008) i. m.

²⁸ Példaképpen említhetjük a 2015 júniusában az Országos Bírósági Hivatal szervezésében a polgári eljárási kódex kodifikációs munkálataihoz kapcsolódóan a budapesti ügyvédek részvételével folytatott

Ami a jog elkerülését célzó viselkedést illeti, az lényegében az egyénnek azt a törekvését jelenti, hogy a jog eszközei helyett más konfliktus-megoldási módokat keressen. Ezek egy része a „jog árnyékában” működő közvetítői, békéltetői fórumok, más része azonban az állam jogától nagyrészt vagy teljesen független közösségi, vagy csoport-szinten működő kevéssé formalizált intézmények, hagyományos eljárások vagy a társadalmi gyakorlat sajátos mintázata.²⁹

Az állami joggal funkcionálisan egyenértékű konfliktuskezelési mechanizmusok és eljárások, illetve az azokat igénybevevők motívumainak vizsgálata hagyományosan a jogi antropológia érdeklődési körébe tartozott. Innen került át az 1980-as években a jogszociológiába a „nem-formális vitarendezési eljárások” (*informal justice*) témájaként, ami aztán a következő évtizedben kiegészült a „jog árnyékában” működő békéltető vagy közvetítő eljárások, és intézmények (*restorative justice*) kidolgozása kapcsán született kutatásokkal.

A hazai jogi antropológia egyetlen – bár kétségtelenül fontos – kutatást produkált e területen az 1990-es évek végén,³⁰ míg a békéltető és közvetítő eljárások empirikus vizsgálata az ezredforduló után – ezek magyar jogba való bevezetésüket követően – indultak meg.³¹

Ad 1f. A jogi cselekvések köre ismét két részre bontható. Egyrészt a jogi előírásoknak objektíve megfelelő „passzív” jogkövetés eseteire, másrészt mikor az egyén tudatosan, eszközként használja a jog által kínált lehetőségeket érdekei, vagy egyéb igényeinek érvényesítésére. A jog általában vett érvényesülésének és hatékonyságának szociológiai vizsgálata szempontjából az előbbi, míg a jogtudat-vizsgálatokéból az utóbbi az érdekesebb.

A „passzív” jogkövetés esetén a személy cselekvése objektíve megfelel a jogi előírásoknak, függetlenül annak motívumaitól. Itt a hangsúly tehát az egyén jogi kötelezettségeinek teljesítésén van, ami lehet a jogalkalmazó hatósági eljárás során megállapított kötelezettség (pl. az adóbevallás megfelelő időben és formában való benyújtása), illetve a magánszemélyek között létrejött (többségében polgári jogi természetű) kötelezettségek teljesítése. A jogszociológia a múlt század kezdetétől – Eugen Ehrlich munkássága nyomán – tisztában van a vita nélkül teljesedésbe menő jogügyleteknek és jogi akcióknak – John Griffiths kifejezésével élve: *trouble-less cases* – a jogélet egésze szempontjából vett jelentőségével. A jogi cselekvések e tömege alkotja az „élő jogot”, noha tudjuk, hogy a „passzív”, „közömbös” jogkövetés gyakran valójában a jogot támogató más társadalmi normarendszerek – erkölcs, szokás, illem stb. – hatásának tudható be.

főkcsoportos interjút. [A kutatási anyag még feldolgozás alatt áll.]

²⁹ A társadalmi gyakorlat „normalizáló” hatására – vagyis arra, hogy a társadalmi gyakorlat normatív hatása leronthatja a jogi szabályok magatartás-szabályozó erejét – a hazai kutatásokban elsőként a Boros-Sajó-féle 1976–77-es vizsgálat hívta fel a figyelmet: a csekély súlyú üzemi lopások esetében a lakosság csupán 43%-a alkalmazott volna büntetést, míg 11%-a semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét.

³⁰ Ld. Loss Sándor: *Romani kris a dél-békési oláhigányoknál*. Elmélet és gyakorlat. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Ius Humanum: Az ember alkotta jog*. Miskolc, Bíbor, 2001. 9–22.

³¹ Ld. pl. BARABÁS Andrea Tünde: A mediáció lehetőségei a büntetés-végrehajtásban. *Kriminológiai tanulmányok*, 48. 2011. 98–114.

Ezzel szemben a jogi cselekvések másik típusa, mikor az egyén képes eszközként használni a jogot, nem csupán a jog viszonylag magas szintű ismeretét, a „jogértést”, hanem a joggal kapcsolatos sajátos attitűd, a „jogosultság-tudat” meglétét is feltételezi. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az egyén a jogszolgáltató hatóságokkal szemben nem a kérés (*bagging*), hanem a követelés (*claiming*) diszpozíciójára támaszkodik.³² A jog eszközként használatának azonban nem csupán az egyén szubjektumában rejlő feltételei vannak, hanem bizonyos külső, az egyén számára tényszerűen adott körülmények is szükségesek: a pereskedéshez meghatározott társadalmi forrásoknak kell rendelkezésre állnia – idő, pénz, műveltség stb. –, melyek hiánya a jog segítségül hívásának akadályát képezheti. E társadalmi erőforrások természetesen a társadalmi rétegződés mentén egyenlőtlenül oszlanak meg, amit jelez, hogy a kritikai szemlélet jegyében a jogszociológia e kérdéskört a „joghoz való hozzáférés” (*access to law*) témájaként tárgyalja az 1980-as évektől kezdve.

A jogi cselekvés előbbi típusának – az „élő jognak” – a vizsgálata elsősorban a mikro-szociológiai, jogi antropológiai, illetve kvalitatív (dokumentum-elemzésen alapuló) kutatásokat igényli, míg az utóbbi típus esetében a „jogosultság-tudat”, a perforgalom és „pereskedési hajlam” elemzése kínálkozik. Míg az „élő jog” kutatásának jelentős képviselői voltak például Laura Nader vagy John Griffiths személyében az ezredfordulót megelőző évtizedekben, addig a pereskedési hajlam vonatkozásában Erhardt Blankenburg vagy Masayuki Muriyama kutatásai említhetők jellemző példaként.

A magyar jogszociológiában fenti témák közül a pereskedési hajlam feltérképezésére az 1970-es években,³³ illetve a jogosultság-tudat vizsgálatára³⁴ az 1980-as években történtek elszigetelt kísérletek.

Ad lg. Az egyéntől a társadalom szintje felé, „felfelé” ható hatásmezőket áttekintve ismét elértük a „társadalmi szintet”, melynek földközlebbi – amennyiben a társadalom tagjainak cselekvéséhez közvetlenül kapcsolódó – rétege, a hagyományos terminológiával élve, az állami vagy kormányzati szervezet szintjeként azonosítható. A hagyományos fogalomhasználatot azonban itt két vonatkozásban is árnyalnunk kell. Egyrészt, az „állami” vagy „kormányzati” jelzők a politikai elem dominanciáját idézik fel, miközben az elemzésünk a jogi konnotáció előtérbe helyezését implikálja. Ezért például a parlament vagy a kormány működésében számunkra nem annyira a politikai döntéshozatal, mint inkább a jogalkotás funkciója lesz érdekes. Ebből a sajátos jogi perspektívából igyekszik meghatározni például Lawrence Friedman ezt az intézményi réteget mikor a jogrendszer egyik elemeként – a jogi normák és a jogi kultúra mellett –

³² Ugyanakkor érdemes megjegyeznünk, hogy a jog instrumentális használatának képessége nem feltétlenül jár együtt a jog tisztelete, vagy a jogba vetett bizalom magas szintjével. Erre a KOL-kutatásokban éppen a jogászok jogtudatának vizsgálata világított rá. A racionális döntések elmélete értelmében ez magyarázható úgy, hogy minél többet tud valaki a jogról és a jogalkalmazás működéséről, annál jobban meg tudja becsülni a jogérvényesítés hatékonyságát (hatékonyságtalanságát).

³³ A polgári perek szociológiai sajátosságainak vizsgálatára folytatott 1976-os kutatás eredményeiről ld. KULCSÁR Kálmán: *Társadalom, gazdaság, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 203–229.

³⁴ Vö. SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest [magánkiadás], 1988.

említi a jogi intézményrendszert. Vagy Blankenburg a „jogi infrastruktúráról” szólva, melybe adott esetben beleérthetjük a jog árnyékában működő, a jog elkerülését intézményesen biztosító nem állami szervezeteket is.

Másrészt, a megszokott fogalomhasználat reflektálatlanul hagyja a szervezeti komplexitás tényét. S itt nem elég csupán a jogszociológiában elfogadott – a hatalmi ágak elválasztásának politikai doktrínáját tükröző –, a jogalkotó, (a vitarendezésre és szankció-alkalmazásra koncentráló) jogalkalmazó és a „szabályozó hatóságok” funkcionális elkülönülésére gondolnunk. A jogi intézmények valójában rendkívül bonyolult belső tagoltságot mutatnak a szervezeti érdekeik, a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférésük szempontjából, valamint a hatalmi és a kommunikációs viszonylataikban.

Természetesen a jogi intézmények összehangolt, átlátható strukturáltsága; kiszámítható, megbízható és hatékony működése; az állampolgár általi könnyű elérhetősége; a szervezeti ethosza (Ki kit szolgál? Az állam a polgárt, vagy *vice versa*?); a nyilvánosság és a demokratikus ellenőrzés egyéb formáinak alávetettsége:³⁵ mind-mind olyan tényezők, amelyek egyaránt hatnak a jogról a szocializáció és a társadalmi kommunikáció által kialakított eszmei képre, a jogba vetett bizalom fokára, illetve az azt megerősítő vagy leromboló egyéni jogi tapasztalatok tömegére.

Ad 1h. Az előzőnél is radikálisabb fogalmi korrekciót javasolunk a „társadalmi jogtudat” koncepciója kapcsán, s itt kritikus fázisába ér eszmeifuttatásunk. Mint láttuk, elemzésünk kiindulópontjaként a „szocialista jogtudomány” fogalmait és szemléleti perspektíváját vettük alapul, már csak azért is, mert ezek – többé-kevésbé reflektálatlanul – tovább éltek a múlt század utolsó évtizedében, és az ezredfordulót követően is jelen vannak a hazai jogszociológiában.³⁶ Tegyük hozzá, hogy a részben marxista (no-marxista) ihletettséggű, és a jogszociológiai kutatásokra napjainkig nagy hatással bíró *Critical Legal Studies* mozgalom képviselői szintén napjainkig használják a „jogtudat” (*legal consciousness*) kifejezést a csoport, osztály vagy társadalmi szintű „ideológiai” képződményekre (és az egyéni tudati jelenségekre) is.

Ezzel szemben úgy véljük, hogy a „társadalmi jogtudat” helyébe a jogszociológiai vizsgálatok szempontjából világosabb – és épp ezért operacionalizálhatóbb – „jogi kultúra” fogalmát kellene állítanunk. A legriviálisabb érv e megfontolás mellett – melynek azonban messze ható módszertani implikációi vannak – az az, hogy a „tár-

³⁵ E témában nagyon tanulságosak például a magyar bírósági rendszer jogszociológiai elemzése körében Badó Attila, Bencze Máttyás és Fleck Zoltán kutatásai. Az örvendetesen gazdag irodalomból csupán példaként említve néhányat ld. BADÓ Attila – BÓKA János: *Európa kapujában: reform, igazság, szolgáltatás*. Miskolc, Bíbor, 2002.; BENCZE Máttyás – BADÓ Attila: Területi eltérések a büntetéskeiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között. In: FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös, 2010. 125–147.; FLECK Zoltán (szerk.): *Bíróságok mérlegen II: A szervezettől a jogértelmezési gyakorlatig*. Budapest, Pallas, 2008.

³⁶ Ennek egyik oka valószínűleg a jogi antropológia intézményesülésének már többször említett megakadása, és általában a kulturális antropológiának a magyar akadémiai szférában való bizonytalan helyzete. Ugyanakkor például a hazai politikatudomány viszonylag hamar adaptálta a „politikai kultúra” fogalmát. Vö. VARGA Tamás: A politikai kultúra fogalma és értelmezései a magyar politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 1997/3. 133–168.

sadalmi jogtudat” egy „kollektív személyiség” létét feltételezi (a marxi „osztálytudat” mintájára), ami viszont az empirikus vizsgálódások szempontjából nem értelmezhető. Lélektanilag szabatos értelemben tudata csupán az egyénnek van, s a számára külsődleges, társadalmilag adott, s többé-kevésbé objektívált formában jelentkező „gondolati”, „eszmei” (érzékileg közvetlenül nem megragadható) jelenségek a kultúra szférájába tartoznak.

Nem mintha e pusztá terminológiai cserével minden elméleti nehézség elhárítható volna. Jól mutatja ezt például a nemzetközi irodalomban a Friedman által proponált jogi kultúra fogalma körül kialakult vita,³⁷ melyben – többek között – Roger Cotterrell erős ellenérveket fogalmazott meg: a jogi kultúra fogalma a szociológiai vizsgálatok szempontjából véve reziduális kategória; túl sokat akarnak magyarázni vele, miközben nem határoz meg lényegi szempontokat; és a Friedman-féle „külső” és „belső” jogi kultúra elválasztása (erre még később visszatérünk) nem világos. Hasonlóan „kultur-szkeptikus” állásponton van Masayuki Muriyama is, aki hangsúlyozza, hogy a nyugati társadalomtudományban a kultúra iránti érdeklődés a kolonializmus kontextusában bontakozott ki, a társadalom tagjainak jogról vallott elképzelései pedig nem a különféle eszmék jegyében formálódnak, hanem valójában a jogi intézményrendszer, a „jogi infrastruktúra” által kínált gyakorlati lehetőségek alakítják azokat.

A hazai elméleti gondolkodás horizontján a '90-es években jelent meg a jogi kultúra fogalma elsősorban az összehasonlító jogtudomány területén,³⁸ de a jelen szerző megítélése szerint a magyar jogelmélet alapvetően megmaradt a jog autonómiáját, a társadalomtól éles határokkal való elválasztását sugalló „rendszer-gondolat” bővökörében. Holott a jogi kultúra koncepciójának széleskörű adaptációja – természetesen a kellő fogalmi tisztázás mellett – lendületet adhatna az empirikus kutatásokban a mikro-szociológiai, illetve kvalitatív módszerrel végzett kutatásoknak,³⁹ és lehetővé tenné például politikai kultúrával kapcsolatos kutatások integrálását, és egyáltalán a többi „kultur-tudománnyal” való termékeny interdiszciplináris diskurzusok kiépülését.

A jelen szerző nem titkolt célja, hogy e tanulmánnyal is hozzájáruljon a folyamat felgyorsításához. Ennek érdekében álljon itt egy munkahipotézisnek tekinthető definíció: a jogi kultúra a joggal kapcsolatos értékek, normák, szimbólumok és a társadalmi gyakorlatok sajátos mintázatainak összessége. A jogi kultúra közvetlenül kapcsolódik a legitimitás fogalma mentén a politikai kultúrához és egyébként is éles határok nélkül, szervesen illeszkedik a kultúra egészének szövetébe. E meghatározás részletes kifejtése és megvitatása azonban evidensen messze túlmutat e tanulmány keretein.

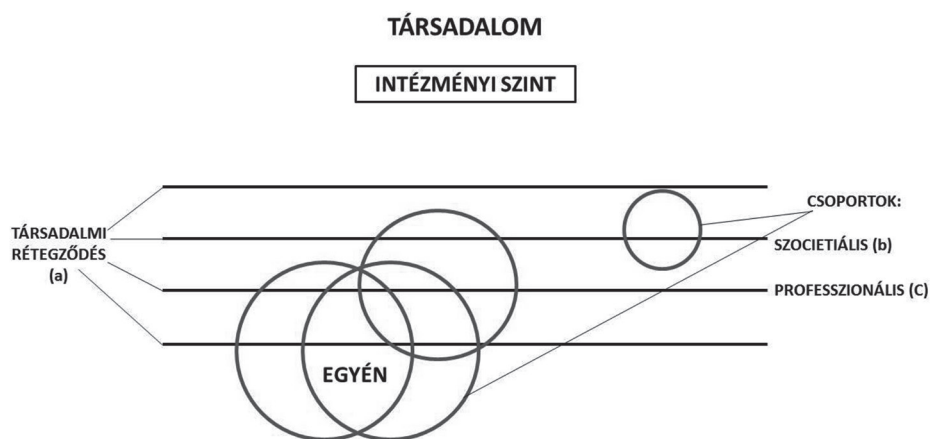
³⁷ E diskurzus rekonstrukciójához fontos segítséget jelentett: FEKETE Balázs: A jogi kultúra három értelmezése. Előadás *JKM*.

³⁸ Ld. például Varga Csaba „összehasonlító jogi kultúrák” projektjét. Vö. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, Osiris, 2000.

³⁹ Egy a kultúra fogalmára építő szociológiai jogfogalom kidolgozására tett kísérleteként ld. H. SZILÁGYI István: *Ember, társadalom, kultúra – alapfogalmak*. [2. fejezet]; *Jog és társadalmi kontroll* [4. fejezet]. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi-jogi kutatások*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 26–43., 70–90.

3. Közvetítő struktúrák

Eszmefuttatásunk e szakaszát érdemes John Griffiths – az instrumentális jogszemlélet bírálata kapcsán megfogalmazott – intelmeinek felidézésével kezdenünk, miszerint nem szabad megfélemlenünk arról, hogy az egyén sohasem kapcsolódik közvetlenül az államhoz, hanem mindig kisebb-nagyobb, egymást részben átfedő csoportok és közösségek rendszerén keresztül; hogy a jogalkotótól a norma címzettje felé irányuló jogi üzenet sohasem valamiféle normatív vákuumon keresztül halad; és hogy az állam nem rendelkezik kizárólagos normatív monopóliummal.⁴⁰ E megfontolások fényében kezdhetünk hozzá az egyén és társadalom közötti ékelődő közvetítő strukturális elemek számbavételéhez, amelyek áttekintéséhez a 2. ábra nyújt segítséget.

Ezek tehát a társadalmi rétegződés hierarchikus szerkezete (2a), illetve a szocietális (2b) és a professzionális csoportok (2c) képződményei.

Ad 2a. Az egyén társadalmi státuszát meghatározó „kemény tények” közé tartozik a nem, kor, vagyoni helyzet, jövedelem, műveltség (iskolázottság) és a lakóhely. A társadalmi rétegződés jogismeretre, illetve jogtudatra való hatását már a KOL-kutatások első, Adam Podgóreczky és Berl Kutchinsky nevével fémjelzett, 1960-as években lezajlott hullámában vizsgálták a kutatók. Az eredmények azt mutatták, hogy a rétegződést meghatározó tényezők mindegyike több-kevesebb hatással volt a vizsgált minták jogtudatára, azonban nem lehetett valamiféle általános összefüggést találni. Úgy tűnt, hogy e tényezők hatásai különféle mintákba rendezhetők, de ezek országonként és jogi kultúránként változó képet mutattak. A későbbi kutatások két tendenciát valószínűsítettek: az egyik, hogy a jogismeret alakulására a legjelentősebb hatással az iskolázottság szintje van. Másrészt, hogy a nemek közötti különbségek idővel csökkennek mind a jogismeret szintjét, mind a jogról alkotott véleményt tekintve.

⁴⁰ Erről részletesebben ld. uo. 73–76.

A hazai jogtudat-kutatások is kezdettől fogva nagy figyelmet szenteltek a társadalmi rétegződés kérdéseinek, és a longitudinális vizsgálatok ugyancsak a fenti trendek érvényesülését jelezték a magyar lakosság jogismeretének és jogtudatának alakulásában.⁴¹

Ad 2b. A szocietális csoportok jelentősebb alakzatai a családi-rokonsági, az etnikai, a lokális, a korosztályi, a vallási vagy világnézeti⁴² alapon szerveződő csoportok. A szocietális csoportok – a közvetlen, *face-to-face* kommunikációs és személyközi érintkezési viszonyok erős affektív hatásainak, valamint a sajátos belső lélektani dinamikájuknak köszönhetően – jelentős hatással bírnak az egyén identitásának formálódására és alakulására. Noha a kutatók kezdettől fogva feltételezték a szocietális csoportok hatását az egyéni jogtudat vonatkozásában, az ez irányú kutatások csupán az 1970-es évek közepétől – az antropológiából átvett „résztevő megfigyelés” módszerének adaptációját követően – vettek lendületet. A következő évtizedekben a kutatók az izraeli kibucoktól kezdve a közép-amerikai chiapas indián közösségeken át az Egyesült Államokbeli kertvárosi lakóközösségekig, a legkülönbélebb csoportokban vizsgálták a csoport belső szerkezetének, kohéziójának, kultúrájának hatását a vitarendezési eljárásokra és a joggal kapcsolatos egyéni elképzelések formálódására.

E területen gyakorlatilag hiányoznak a hazai kutatások: az 1980-as évek végéig a szocietális csoportok kutatásának politikai-ideológiai akadályai voltak, azt követően pedig egyéb – fentebb már több ízben jelzett – tudományszociológiai tényezők akadályozták az ilyen, alapvetően mikro-szociológiai módszereket kívánó vizsgálatok meghonosodását.⁴³

Ad 2c. A professzionális csoportok alkotják tulajdonképpen a társadalom munkamegosztáson alapuló struktúráját, mely magában foglalja a gazdaság, a politika, a kultúra és persze a jog szférájában működő mindenféle intézményt és többé-kevésbé formalizált szervezetet. Az egyén professzionális csoporthoz tartozása – „foglalkozása” – egyébként maga is státuszképző tényező, ami azonban az elmúlt évtizedekben már sokat veszített jelentőségéből. Mindazonáltal bizonyos professzionális csoportokban – „hivatásrendek”, szakszervezetek, politikai pártok, a gazdaság különféle ágazataiban működő vállalatok stb. – való részvétel differenciált módon befolyásolja a résztvevő egyének jogismeretét és jogtudatát, mivel foglalkozásuk körében speciális jogi *skill*-ekre is szükségük van és sajátos jogi tapasztalatokra tesznek szert.

A KOL-kutatások első korszakában már találkozhatunk olyan kutatásokkal, amelyek a joghoz való viszonyban a foglalkozási csoporthoz való tartozás hatását vizsgálták, és ilyesfajta kísérletekre a hazai jogtudat-kutatásokban is sor került az 1970-es években.⁴⁴ Az 1980-as évektől kezdve azonban mind a nemzetközi, mind a hazai kutatások

⁴¹ Ld. KULCSÁR (1967) i. m. és GAJDUSCHEK–FEKETE (2015a) és (2015b) i. m.

⁴² Itt a „világnézetet” egészen tág értelemben kell felfognunk, ami a politikai világnézettől a legkülönbélebb „rajongói klubok” mögött kivehető ideológiai formákat egyaránt magába foglalja.

⁴³ Az egyetlen fontos kivételt Loss Sándor úttörő jellegű kutatásai jelentették. Ld. Loss (2001) i. m.

⁴⁴ Ld. a gazdasági vezetők jogtudatának (1977), valamint a budapesti házmesterek jog- és értéktudatának vizsgálatát (1979). SAJÓ András: A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában. *Allam- és*

egyre inkább egyetlen „hivatásrend” jogtudatának vizsgálatára összpontosított: a jogászságéra.

De mit mondhatunk a jogászságról az empirikus kutatások fényében? A jogászi hivatás magas társadalmi presztízsű értelmiségi pálya, melynek tagjai többségükben középosztálybeli családokból rekrutálódnak. A pályára lépés feltétele speciális képzés révén nyert elméleti képesítés (jogi diploma megszerzése), amit általában hosszabb-rövidebb idejű gyakorlati képzés követ. A jogászi hivatásrend országonként és jogi kultúránként változó szerkezetben hivatási csoportokra bomlik (bírák, ügyvédek, ügyészek, igazgatási szakemberek). A hivatásrend e belső tagozódása, a csoportok egymáshoz viszonyított nagysága és presztízse, a hivatási csoportok közötti belső mobilitás jellegzetes pályái, mind olyan tényezők, amelyek befolyásolják a hivatásrend tagjai közötti kohézió nagyságát, a jogászság önképének alakulását, illetve ennek külső, társadalmi percepcióját (a jogászságról a társadalomban kialakult képet). A jogászokra evidensen jellemző a laikusokét meghaladó szintű jogismeret és jogértés, jogi kompetencia, ami viszont nem feltétlenül jár együtt a jogtisztelet magasabb szintjével.⁴⁵

A jogászi hivatásrend társadalmi funkciója – és tulajdonképpen monopóliuma – a jogi kultúra normatív rétegének kidolgozása, „karbantartása”, illetve az ahhoz kapcsolódó doktrinális-dogmatikai réteg gondozása. Erre tekintettel érdemes itt visszatérnünk a jogi kultúra fogalmának meghatározásához (1f). Felvethető, hogy a jogi kultúra fogalmán belül – hasonlóan a Friedman által javasolt „külső” és „belső” jogi kultúra megkülönböztetéséhez – célszerű lenne elválasztanunk a „laikus” és a „professzionális” jogi kultúra térénümát. Nyilvánvaló, hogy a jogi kultúra egészének formálódása szempontjából az utóbbinak van döntő jelentősége – miként az is, hogy az előbbi, a jog működéséről a laikusokban kialakult kép, jelentősen eltérhet a jogászok által „befelé” (a jogászság felé) és „kifelé” (a társadalom egésze felé) sugározni kívánt képtől.

Végezetül még két megjegyzés az egyén és társadalom között közvetítő struktúrák fenti vázlatához. Az egyik, hogy áttekintésünkben csupán a korporatív csoportokra és a társadalmi közegetől viszonylag világos határokkal elváló szerkezeti elemekre összpontosítottunk, és figyelmen kívül hagytuk az ún. „fél-autonóm társadalmi mezőket”. Ezek olyan társadalmi erőterek, amelyekben nem csupán egyes személyek, hanem korporatív csoportok is megjelenhetnek, s amelyek képesek az állami jogtól függetlenül,

Jogtudomány, 1981/4. 608–638.; SAJÓ András: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói*. Budapest, MTA ÁJTI, 1981.

⁴⁵ A jogászi professzió fenti aspektusainak jogszociológiai vizsgálatára számos hazai kutatás folyt az elmúlt két évtizedben. A teljesség igénye nélkül, a különböző viszonylatokban végzett legutóbbi kutatásokból ld. a joghallgatók rekrutációjának és professzió-képének kérdéskörében pl. FÓNAI Mihály: *Joghallgatók: honnan jönnek, és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2014. A jogászképzés szociológiai elemzésére pl. NAGY Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*. Szeged, Pólay Alapítvány, 2007.; Uő: *Metszetek a jogásztársadalomról*. Szeged, Pólay Alapítvány, 2012. A joghallgatók jogtudatának vizsgálatáról: VISEGRÁDY Antal – SCHAHT Mária: Egyetemi hallgatók jogtudata, jogismerete. *Jogelméleti Szemle*, 2000/1. A jogállami értékek jogi oktatásban való átadásáról: FLECK és mások i. m. A bírák attitűdjeinek vizsgálatáról: BENCZE Mátyás: *Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták és problémák a magyar bírói ítélkezésben*. Budapest, Gondolat–DE ÁJK, 2011.; BADÓ Attila: „Azoknak másként fáj ...” Diploma és büntetés kiszabás Magyarországon. In: SZABÓ (2015) i. m. 117–128.

önálló normarendszereket generálni és érvényesíteni a résztvevőkkel szemben. A társadalmi szerkezet e szubtilis elemeinek vizsgálata csak mikro-szociológiai módszerekkel lehetséges, amire egyébként a hazai kutatásokban – néhány kivételtől eltekintve⁴⁶ – mindeddig nem került sor.

A másik megjegyzésünk pedig az lenne, hogy a közvetítő szerkezetek e sokféle tömege mintegy kaleidoszkópként felbontja és megsokszorozza a jogi szocializáció, kommunikáció és cselekvések korábban számba vett hatásnyalábjait. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy megsokszorozódnak a kutatási tárgyként kínálkozó hatások és összefüggések is. Nem csoda hát, hogy a jogban vagy a tudományban járatlan polgárok számára olykor leküzdhetetlen nehézséget okoz a jogról egy összefüggő, koherens képzet alkotni. Ez azonban már át vezet bennünket fejtegetésünk utolsó részéhez, az egyéni jogtudat problémáinak áttekintéséhez.

4. Az egyéni jogtudat

Kiindulásként érdemes felidézni a '70-es évek jogtudat-kutatásaiban az egyéni jogtudat vizsgálatára vonatkozó koncepciókat,⁴⁷ vagyis a jogtudat és a jogismeret kategóriáit, amiket aztán összekapcsolhatunk az egyéni psziché szerkezetét leíró hagyományos lélektani fogalmakkal.

A jogtudat és a jogismeret fogalmi relációjában az előbbi az átfogóbb kategória, a jogismeret tehát a jogtudat egyik alkotóeleme, amely az egyéni lélek kognitív (tudatos, racionális, értelmi) szférájához kapcsolható. A jogtudat bizonyos fokig reziduális kategória is, mert minden egyéb lélektani mozzanatot magában foglal, amit a jogismeret nem fed le: így elsősorban az érzelmi és az akarati elemeket, melyek a lélek affektív (tudatalatti, emocionális), illetve reaktív részéhez tartoznak. A következőkben tehát áttekintjük a jogtudattal kapcsolatos értemi (3a), érzelmi (3b) és akarati (3c) mozzanatot, végül megvizsgáljuk a jogtudat szerkezetének (3d) problémáit.

Ad 3a. A jogismeret fogalmát itt bizonyosan tágabban kell értelmeznünk a pozitív jog szabályainak ismereténél, hiszen a jogértés és a jog eszközként való használatának képessége feltételezi a dogmatikai réteg valamelyes ismeretét is. A KOL-kutatások kezdetén már megfogalmazódott az a kiindulópont, hogy önmagában a jogismeret nem szükséges és nem is elégséges feltétele a jogkövetésnek, bár nyilvánvalóan elengedhetetlen eleme a jogi kompetenciának a jogismeret. Az empirikus vizsgálatok feltárták, hogy a laikusok jogismerete általában alacsony szintű – mindenképpen jóval alacsonyabb annál, hogy a jogászok által hirdetett *ignorantia iuris non excusat* elvét ne csupán a jogi felelősséget megalapozó fikciónak tekintsük –, és jogterületenként változó. A büntetőjog szabályai általában a leginkább ismertek, míg a közigazgatási és a polgári jog szabályai lényegesen kevésbé. S ugyanígy: az anyagi jogi rendelkezésekkel inkább tisztában vannak a laikusok, mint az eljárási szabályokkal. A jogismeretet leginkább

⁴⁶ Ld. LOSS Sándor – H. SZILÁGYI István: A cigány per. In: CSAJBÓK Anita – KELEMEN Edit – H. SZILÁGYI István – BAKSA Attila: *Rom-ok között*. Miskolc, 2002.

⁴⁷ Vö. SAJÓ(1976) i. m.

befolyásoló társadalmi tényezők a műveltség (iskolázottság) és a jogi tapasztalatok „mennyisége” – míg például a kor, a nem, a jövedelem vagy a „média-fogyasztás” különbségei nem, vagy csak csekély mértékben.⁴⁸

Ugyanakkor a jogismeret nem fedi le a kognitív szféra joggal kapcsolatba hozható összes elemét, hiszen kézenfekvően ide tartoznak az előítéletek és beállítódások döntési esetről esetre racionálisan nem ellenőrzött sémái is, amelyek azonban a jogi vagy jogilag releváns cselekvések vezérelveivé válhatnak. Természetesen ezek vizsgálata is a KOL-kutatások szerves részét képezi.

Végezetül felvethető az az egészen általános kérdés is, hogy egyáltalán az értelem, a tudatos és ésszerű megfontolás mennyire tekinthető az egyéni cselekvést meghatározó tényezőnek. Mint tudjuk, a modern jogi doktrína emberképe éppen ezen az előfeltevésen nyugszik, és az állampolgárra úgy tekint mint aki képes megismerni a jogi szabályokat, cselekvéseit ehhez igazítani, és általában racionálisan kalkulálni cselekvéseinek következményeit. A legközelebb ehhez a felfogáshoz talán a racionális döntések elméletének szemlélete áll, míg a társadalom-lélektani megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az emberek sokkal gyakrabban követik a jogot, mint az a racionális mérlegelés alapján „megérné” számukra (erről ld. 1c. pontot).⁴⁹

Ad 3b. A joghoz való érzelmi viszonyulás problémakörében elsőként az a kérdés merül fel, hogy vajon létezik-e az emberi lélekben az igazságérzet vagy egy sajátos jogérzet. A hagyományos jogfelfogás igenlően válaszolja meg a kérdést, és például a XIX. század végén Herman Post és Joseph Kohler – a német etnológiai jogtudomány megalapozói – számára még evidensnek látszott, hogy a jogérzet (*Rechtsgefühl*) az emberi lélek feltétlen alkateleme (éppen ez alapozta meg számukra a jog egyetemes, történeti és társadalmi körülményektől független létének gondolatát). Ezt az elképzelést azonban háttérbe szorította a múlt század második felében a lélektanban az ösztönredukciónak az alapuló felfogás, amely az emberi lélek sajátosságát a specializálatlanságban vélte felfedezni, s amely tagadta, hogy létezne az igazságérzetnek megfelelően tehető ösztönimpulzus. Konrad Lorenz 1980-as években folytatott későbbi kutatásai fényében – melyekben felülbíráltta az ösztönredukciónak vonatkozó korábbi álláspontját – azonban ez a probléma újragondolható.⁵⁰

Ezt követően érdemes megvizsgálni, hogy vajon a jog viszonylatában hogyan jelennek meg, és hogyan értelmezhetőek az olyan érzések, mint a „tisztelet”, a „hűség”, a „bizalom” vagy éppen a „félelem”, a „szorongás”. Az elmúlt évtizedben az e problémakörrel foglalkozó elméleti-szociológiai kutatások egyre inkább támaszkodnak az ideglettant (*neuroscience*) újabb eredményeire. Sőt, lassanként egy önálló interdiszciplináris kutatási terület (*law and emotions*) is formálódni látszik a nemzetközi

⁴⁸ Ezeket a megállapításokat a hazai jogismeret-kutatások is megerősítették. Vö. KULCSÁR (1967) i. m. és GAJDUSCHEK–FEKETE (2015b) i. m.

⁴⁹ E problémáról ld. GAJDUSCHEK György: Miért engedelmessé válnak az emberek a dohányzást tiltó jogok? In: BODA i. m. 113–135.

⁵⁰ Az igazságérzet kérdéséről ld. H. SZILÁGYI István: A jog lélektani alapjai. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2012) i. m. 102–107.

kutatásokban.⁵¹ Nagyon tanulságosak ebben a vonatkozásban Sajó András kutatásai, melyek azt tanulmányozták, hogy az egyéni morális érzelmekből a jogi és politikai intézményrendszerrel való kölcsönhatásban hogyan alakulnak ki a jogi (alkotmányos) „közérzületek” (*public sentiments*).⁵²

Ad 3c. A hagyományos jogfelfogás hajlamos volt a jogkövetés elmaradását, illetve a jogsértő magatartást az „akarat hibájával” magyarázni. Az akarat lélektani elemének vizsgálatakor felmerülő egyik fontos kérdés az „erő” problémája. A jog egyéni célok elérésének eszközeként való használatának képessége – a jogismeret elemén kívül bizonyosan magába foglalja a konfliktusvállalásra való készséget is. Ezt az összefüggést látszanak alátámasztani az 1970-es években folytatott hazai jogtudat-kutatások némely eredményei is. A kutatók PFT-tesztek (PFT=*Personal Frustration Tolerance*) segítségével vizsgálták, hogy az egyéni frusztrációtűrő képesség hogyan függ össze a deviáns viselkedések toleranciájának mértékével. Az eredmények azt mutatták, hogy a frusztrációt jobban tűrő személyek rendre intoleránsabbaknak bizonyultak (tehát hajlamosabbak voltak fellépni a deviáns viselkedésekkel szemben).⁵³ A hétköznapi tapasztalatok arra a problémára is felhívják a figyelmet, hogy a konfliktusvállalási készség, illetve az akarat-erő a kor előrehaladtával is változik: az idősebb emberek inkább kerülnek a konfliktusokat, és lassanként „megpuhul” az akaratuk. Érdekes adalékként szolgál az „akaratgyengeség” problémájának vizsgálatához a racionális döntések elméletének egyik fejleménye, amely azt elemzi, hogy a racionális előrelátás segítségével hogyan orvosolható e lélektani nehézség („Odüsszeusz-probléma”).

Ez utóbbi gondolat átvezet bennünket ahhoz az általánosabban megfogalmazható kérdéshez, hogy vajon az érzelmek és az értelem hogyan hatnak az intenció alakulására. Úgy tűnik, hogy mind a nemzetközi, mind pedig a hazai jogtudat-kutatásokban egyelőre várat magára az e területen folyó természettudományos kutatások eredményeinek szintetizálása.

Ad 3d. A kutatók már a KOL-kutatások első hullámát követően arra a következtetésre jutottak, hogy az egyéni tudatban nem alakul ki a jogra vonatkozóan egy egységes, többé-kevésbé koherens nézet- és motívumrendszer. Ezt a feltevést támasztotta alá Helmuth Schelsky '70-es években nagy hatást gyakorló elmélete, amelyben elvetette az igazságérzet mint a joghoz való perszonális funkcionális viszony alapját képező ösztönimpulzus létét (ld. 3b).⁵⁴ A későbbi nemzetközi és hazai empirikus kutatások egyöntetűen igazolták ezt a hipotézist.

⁵¹ Ennek áttekintésére ld.: FEKETE Balázs: Jog és érzelmek: veszedelmes viszonyok? In: FEKETE Balázs – FLECK Zoltán: *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 249–284.

⁵² András SAJÓ: *Constitutional Sentiments*. New Haven, Yale University, 2010.

⁵³ Vö. SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.

⁵⁴ Sajó már a '70-es évek közepén erre az álláspontra helyezkedett, és ezt változatlanul fenntartotta későbbi elméleti összegző műveiben is. Ld. SAJÓ András: *Jogi nézetek az egyéni tudatban. Állam- és Jogtudomány*, 1976/3.

Az egyéni jogtudat tehát töredékes, a jogra vonatkozó ismeretek, értékelések, érzelmi beállítódások tele vannak belső ellentmondásokkal, ezért nem képeznek egy egységes tudati dimenziót, így a joghoz való viszonyulás erősen a társadalmi kontextushoz kötődik.⁵⁵

Nem szabad azonban megfélemedkeznünk arról, hogy az egyéni jogtudat szerkezetének töredezettsége csoport vagy társadalmi szinten összegződve szociológiailag leírható és mérhető mintázatokhoz hoz létre. E mintázatok vizsgálata pedig a jogi kultúrák összehasonlító vizsgálata, illetve a társadalom-történeti és jogtörténeti kutatások irányába nyitja meg a jogtudat-kutatások horizontját.⁵⁶

5. Összegzés és következtetések

A fenti eszmefuttatásban a jogtudat-kutatások terén felmerülő elméleti kérdések, kutatási témák vázlatos áttekintésére tettünk kísérletet. Ennek során először számba vettük az egyén és a társadalom közötti kölcsönhatásokban megjelenő hatásmezőket – a szocializáció, a kommunikáció, valamint a jogalkotás és az egyéni jogi, illetve jogilag releváns cselekvések hatásnyalábjait. Ezt követően vizsgáltuk meg az e társadalmi folyamatokat közvetítő társadalm szerkezeti elemek – a társadalmi rétegződés, valamint a szocietális és professzionális csoportok – egyéni jogtudatra, illetve a jogi kultúra alakulására gyakorolt hatását, külön figyelmet szentelve e körben a jogászai professzióknak. Végezetül az egyéni jogtudat elemeit – az értelmi, érzelmi és akarati mozzanatok –, valamint szerkezetét vettük szemügyre. E vázlat alapvetően egy fogalmi analízisre támaszkodó, az egyéni jogtudat és a jogi kultúra közötti kapcsolatrendszer fogalomtérképének megrajzolását, illetve a jogtudat-kutatások tematikájának áttekintését szolgálta, s ez által az elmúlt évtizedben újra megélenkülő hazai kutatások összehangolását.

Ez utóbbi törekvés alapozta meg a fogalmi analízis stratégiáját is: az elemzés kiindulópontjával a hazai jogtudat-kutatások első hullámában – az 1960-as-’70-es években – kidolgozott koncepciókat vettük alapul, amelyeket az újabb kutatások eredményeire tekintettel igyekeztünk kibontani vagy korrigálni. Szándékunk szerint az így elvégzett fogalomtisztázás hozzásegítheti a magyar jogszociológia művelőit, hogy a hazai jogtudat-kutatásokat az 1960-as évektől napjainkig terjedő – az ideológiai és tudomány-szociológiai körülmények időközben bekövetkezett változásaitól független – egységes hagyományként értelmezhesse.

A fogalmi tisztázás során a legradikálisabb korrekcióként a „társadalmi szintű jogtudat” kategóriája helyett a „jogi kultúra” fogalmának bevezetését javasoltuk, továbbá ez utóbbin belül a „laikus” és a „professzionális” jogi kultúra megkülönböztetését. Úgy véljük, hogy a jogi kultúra fogalmának adaptálása a jogtudat-kutatásokban segíthetné a politikai kultúrával kapcsolatos kutatások integrálását, és a többi „kultúr-

⁵⁵ E megállapítás megerősítésére a legfrissebb hazai empirikus kutatások fényében ld. BERKICS Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról. In: HUNYADI–BERKICS i. m. 141–159.; BERKICS Mihály: Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In: HUNYADI–BERKICS i. m. 337–364.; GAJDUSCHEK (2016) i. m.

⁵⁶ Erre legutóbb az 1980-as évek közepén Sajó tett kísérletet. Vö. SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

tudománnyal” – kulturális antropológia, nyelvészet, kultúrtörténet stb. – való termékeny interdiszciplináris diskurzusok kiépülését.

E vázlatos áttekintés természetesen nem adott lehetőséget arra, hogy az egyes elméleti kérdések részleteinek troposzait feltárjuk: ez nyilvánvalóan egy monografikus feldolgozás kereti között lenne vállalható feladat. Ezt támasztja alá, hogy – bár önkorlátozó módon, szándékosan mellőztük a nemzetközi irodalomra való hivatkozást – még a magyar kutatási eredményekre való példálózó jellegű hivatkozások is érzékeltetik e szerteágazó kutatási területen született eredmények örvendetesen gyarapodó, de egyre nehezebben kezelhető tömegét.

Noha vázlatunk nem támaszkodik a hazai irodalom teljes számbavételére, mégis néhány általános következtetés megalapozására talán alkalmas lehet. Elsőként említhetjük, hogy a jogtudat-kutatás kiváló terepe lenne a hazai jogszociológiai, kriminológiai és szociálpszichológiai kutatások összehangolásának. Másodszor e vázlatból is kitűnik – annak dacára, hogy a módszertani kérdések rendszeres tárgyalásától is tartózkodtunk –, hogy a hazai empirikus kutatások köréből gyakorlatilag hiányoznak a mikro-szociológiai módszerekkel – különösen a résztvevő megfigyelés módszerével – végzett kutatások, amely több kutatási területet eddig hozzáférhetetlenné tett a magyar kutatók számára.

Végezetül látnunk kell, hogy ha az e vázlat által statikusan elválasztott, feltérképezett jelenségeket – melyek körül a jogtudat-kutatás elméleti problémái sűrűsödnek – egymással való kölcsönhatásukban, dinamikájukban akarjuk megérteni, vagyis ha a magyar jogi kultúra és a magyarok jogtudatának alakulására vagyunk kíváncsiak, akkor a jogszociológiai kutatásokat ismét össze kell kapcsolnunk a társadalom-történeti vizsgálódásokkal.